

Governance voor architecten

De overheid als bouwkundig opdrachtgever in drie historische fasen

Wouter-Jan Oosten

Een gastcollege aan de Fontys Academie van Architectuur en Stedebouw te Tilburg op 18 januari 2002 op uitnodiging van het bureau Urban Unlimited, in het kader van het actualiteitenprogramma *De volle breedte* over de relatie tussen de (netwerk)samenleving en de ruimtelijke ontwerpdisciplines.

1 Inleiding

In de context van netwerken gaat deze voordracht in op politiek, bestuur en management. Onder openbaar bestuur of kortweg bestuur worden in enge zin alle publiekrechtelijke organisaties verstaan en in brede zin ook de ervaringswereld en het discours van de verschillende overheden. De politiek maakt deel uit van dat bestuur. In enge zin omvat politiek de staatsrechtelijk geïnstitutionaliseerde politiek van bijvoorbeeld de Tweede Kamer of een College van Burgemeester en Wethouders. In brede zin duidt politiek ook op de sociale interacties die samengaan met zulke formele instituties en aan die interacties nemen ook politieke partijen deel en pressiegroepen zoals bijvoorbeeld Greenpeace en VNO-NCW. De term management duidt oorspronkelijk op het leiding geven aan bedrijven, wanneer de oprichters/eigenaren worden opgevolgd door professionele leidinggevers in loondienst. Inmiddels lijkt management overal op van toepassing te zijn, maar in het begrip staan toch centraal noties als beheersen, richting geven of stimuleren. Management wordt hier alleen gebruikt in de term van het bestuurskundige begrip procesmanagement.

Deze uiteenzetting omvat enerzijds een kenschets van politiek en bestuur en anderzijds een impressie van het opdrachtgeverschap van bouwwerken. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen een drietal tijdperken: het ancien régime tot het einde van de achttiende eeuw, vervolgens de burgerlijke samenleving en tot slot de laatmoderne samenleving sinds het einde van de twintigste eeuw. Meer nog dan aan de organisatie en het functioneren van het bestuur als opdrachtgever, wordt aandacht geschonken aan het uitgangspunt voor de invulling van ruimtelijke kwaliteit. De weergave van politiek en bestuur als opdrachtgever in drie historische fasen heeft tot doel inzicht te geven in de ontwikkeling van politiek en bestuur als context van en als onderdeel van het bouwen. Dat inzicht in de ontwikkeling van politiek en bestuur kan architecten helpen om ook in de snelle veranderingen van de netwerksamenleving goed op het bestuur in te spelen. Tussen de tweede en de derde fase van politiek en bestuur en van bouwkundig opdrachtgeverschap, is er een intermezzo. In dat intermezzo wordt de opkomst van netwerken kort behandeld. Aan het slot van de uiteenzetting worden de verscheidene concepten nog eens geordend weergegeven.

2 Eerste fase: het ancien régime

Michiel Wagenaar (2001) geeft in zijn boek *Stedebouw en burgerlijke vrijheid* aan, dat de stedebouwkundige transformatie van Parijs is nagevolgd in Brussel, Rome en Boedapest. Hij beperkt zich tot de tweede helft van de negentiende eeuw en de jaren tot de Eerste Wereldoorlog. In hetzelfde boek komen Londen en Amsterdam aan de orde, waar nu juist niet het Parijse model van een representatieve, strak geordende hoofdstad werd nagevolgd. Wagenaar zoekt in het regime en in de politieke cultuur een verklaring voor die twee oriëntaties bij hoofdstedelijke ontwikkeling, een verklaring naast meer gebruikelijk genoemde factoren als diversiteit aan artistieke klimaten waarbinnen de ontwerpers functioneren. In deze uiteenzetting wordt net als door Wagenaar aandacht geschonken aan Parijs en Rome, maar de stad Rome komt hier in een andere zin aan de orde. Steden worden hier niet besproken om binnen één tijdvak van een aantal decennia de relatie te onderzoeken tussen stedebouw of architectuur enerzijds en politiek en bestuur anderzijds. Waar het hier om gaat is om doorheen de eeuwen de directe relatie te onderzoeken tussen opdrachtgeverschap van bouwwerken enerzijds en politiek en bestuur anderzijds. Die directe relatie krijgt een zeer grove duiding in drie fasen met een eigen karakter: ancien régime, burgerlijke samenleving en laatmoderne samenleving. De stad Rome wordt besproken in het licht van de eerste fase en dat is een periode voorafgaand aan het tijdvak waarop Wagenaar zich richt. Parijs wordt besproken in het licht van de tweede fase, vergelijkbaar met hoe Wagenaar dat doet maar hier wordt de stad Berlijn daarnaast geplaatst. De derde fase wordt hier voorgelegd zonder een krachtig stedelijk voorbeeld, al had de entiteit Los Angeles besproken kunnen worden. De derde fase van opdrachtgeverschap van bouwwerken en van politiek en bestuur wordt namelijk direct getypeerd met een tweetal centrale begrippen.

Met de term ‘ancien régime’ worden de politiek en het bestuur van de feodale samenleving aangeduid. De overgang van de klassieke Oudheid naar de Middeleeuwen wordt gemarkeerd door plaatselijke machthebbers die zich meer en meer hun bestuurlijke positie persoonlijk en economisch toeëigenden. In de Middeleeuwen werden bestuurlijke taken dan ook primair vervuld door leden van adellijke geslachten en door kerkelijke functionarissen afkomstig uit vaak diezelfde geslachten. Het zelfbestuur door burgers in hun steden en de door ambtenaren in het bestuur vervulde rollen, namen in de Middeleeuwen een bescheiden plaats in. De economische en politieke macht van vorsten en van de Rooms-Katholieke Kerk wordt geïllustreerd door het merendeel van de gebouwen uit die tijd die zijn bewaard gebleven: kastelen, kerken en kloosters. Ook uit de eerste eeuwen na de Middeleeuwen resteren bouwwerken die verwijzen naar vorst of Kerk. De vorsten en kerkelijke leiders, niet in de laatste plaats de paus, beoogden namelijk om met hun bouwkundige opdrachten de vorstelijke of kerkelijke grandeur te benadrukken.

De eerste fase wordt toegelicht aan de hand van het tweede Rome, het Rome van de pausen dat volgde op dat van de Oudheid. Specifieke bouwwerken als kerken en paleizen, of goed gedocumenteerde projecten als van de Spaanse Trappen en de Trevifontijn, worden hier vrijwel onbesproken gelaten; het gaat in deze uiteenzetting meer om een totaalindruk van Rome gedurende de Renaissance en Barok.

De Reformatie was een uitdaging aan de pausen, mede in dat licht grepen zij aan op de herwaardering voor de Klassieke Oudheid en stimuleerden deze. Het model van het imperiale Rome diende ter ondersteuning van de pauselijke aanspraak op universele autoriteit, geestelijk en wereldlijk. Loren Partridge (1996, 15) geeft aan dat de stedelijke transformatie verbonden is met het verzet tegen de Rooms-Katholieke Kerk en de belangstelling voor de Oudheid: '[...] when popes and high Church officials had the streets and squares of Rome renovated according to ancient principles of design, and churches and palaces built and decorated using classical motifs, they did so largely to make ideological claims in the face of strong challenges to their power.' De scheuring door de protestanten in de eerste helft van de zestiende eeuw en de confiscaties van kerkelijke goederen in opkomende transalpiene natiestaten verlegde de belastingheffing meer naar de Kerkelijke Staat in Italië en dwong de pausen in de Renaissance om daar meer de rol van wereldlijk leider te spelen. De administratie van de Rooms-Katholieke Kerk gedurende de Renaissance kende begunstiging van pauselijke familieleden en vaak een slechte vervulling van de kerkelijke functies. Behalve dat zulk nepotisme zich voordeed, werden ook kerkelijke goederen door kerkelijke leiders vervreemd om territoriaal gevestigde, eigen dynastieën te creëren. Het offensief van de Contrareformatie omhelsde behalve een impuls voor de kunsten ook de hervorming van de kerkelijke administratie.

Rome bleef groot dankzij het pausdom. Dat onderstreepten de pausen graag en liefst vergrootten zij met Rome ook het prestige van de Kerk en van zichzelf. Een instabiel pausdom, denk bijvoorbeeld aan het gedwongen verblijf van de pausen in Avignon gedurende de veertiende eeuw, deed afbreuk aan de positie van Rome, zowel voor wat betreft het cultureel leven, de welvaart als de bevolkingsomvang. Met de verkiezing van paus Martinus V Colonna in 1417 kwam er einde aan negenentwintig jaar pauselijke instabiliteit. In 1420 arriveerde hij in Rome, dan een zwaar verwaarloosde stad. Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw versterkte de pausen de positie van hun stadsbestuurders, die vooral ook een taak hadden in de ruimtelijke ordening. Rome moest een passende residentie zijn, pelgrims kunnen ontvangen en een beeld vormen van het hemelse Jeruzalem. Door het grote belang van representativiteit werd de stad opgevat als een geheel, als een Gesamtkunstwerk ook. Naast representativiteit speelde natuurlijk ook utiliteit een rol in de transformatie: militaire versterking, polititionele versterking, stimulering van handel en huisvesting omwille van belastingheffing, goede verkeersstroom, hygiënische watervoorziening. Hoeveel aandacht de pauselijke regering ook voor de stad had en hoeveel ook de stad na de Oudheid haar positie aan de Kerk te danken had, Kerk en stad vielen niet samen. Behalve haar gewone bevolking verbleven er in Rome ook nog een aantal adellijke families die hun eigenstandige positie liefst behielden. Enkele torens uit de vroege Middeleeuwen getuigen nog van hun autonomie. Pas in de late Italiaanse Renaissance kwam de pauselijke regering de stad Rome volledig te overheersen.

De omgeving van het Vaticaan werd allicht een voornaam deel van de stad, hoewel door de Tiber van de oude stad gescheiden. Paus Nicolaas V Parentucelli verliet halverwege de vijftiende eeuw het Lateraans paleis in het oosten van de stad om zich te vestigen in het

Vaticaan Paleis in het westen. Het Lateraans paleis verkeerde in slechte staat en was minder veilig. Het Vaticaan paleis werd beschut door de Tiber, een muur gebouwd door Leo IV medio negende eeuw en door het Castel Sant'Angelo. Dat kasteel was oorspronkelijk de tombe voor keizer Hadrianus. Het Lateraans paleis was ook minder prestigieus: het Vaticaan bevindt zich immers naast de tombe voor Sint-Pieter. De San Giovanni in Laterano bleef wel de kathedraal van Rome dus paus en gevolg gingen geregeld heen en weer door de stad over de Via Papale. De verhuizing was allicht van grote invloed op verdere inrichting van de stad. Zo werd er in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw in de omgeving van de Ponte Sant'Angelo en in de burcht geïnvesteerd, waarmee de toegang tot het Vaticaan werd verbeterd. De burcht kreeg een pauselijk appartement en daar bovenop een in Gent gegoten bronzen beeld van de engel Michaël. De herinrichting van het geheel was classicistisch met eenheid, axialiteit, symmetrie, focus en hiërarchie (Partridge 1996, 24). Alexander VI Borgia, de paus die ook in de Santa Maria Maggiore het plafond liet aanbrengen, liet in het Vaticaan de Borgia-appartementen inrichten. Hij sloopte de oude Vaticaanse pyramide, de zogenaamde Tombe van Romulus, om de Via Alexandrina aan te leggen tussen het Vaticaan paleis en de burcht, de eerste rechte straat sinds de Oudheid en een mooie gang voor de possesso, andere pauselijke processies en voor pelgrims. De possesso was de traditionele intocht van een nieuwe paus, waarmee hij symbolisch de stad in bezit nam. Latere ingrepen stonden ten dienste aan het verkeer van pelgrims uit het noorden direct naar het Vaticaan en aan het verkeer tussen het Vaticaan en de oude stad. Medio zestiende eeuw werd onder Pius IV Medici ondermeer de verbindingswal tussen het Cortile del Belvedere en het Castel Sant'Angelo gebouwd, daar nog steeds prominent aanwezig. Rond het kasteel is nu een parkje aangelegd, dat niet alleen het gebouw goed toont, maar waar het in de schaduw van de bomen ook goed toeven is.

De invloed van de pausen deed zich echter niet alleen gelden in en rondom het Vaticaan. Paus Sixtus IV della Rovere verbeterde in de tweede helft van de vijftiende eeuw straten, pleinen, muren en de watertoevoer met het Acqua Vergine voor onder andere de Trevifontijn. Hij verbeterde verder de rivierhaven, bouwde een brug over de Tiber, herstelde en bouwde kerken waaronder de Santa Maria del Popolo, herbouwde het Ospedale di Santo Spirito voor vondelingen, armen en invaliden en hij stichtte de Vaticaanse Bibliotheek. Diverse pausen in de vijftiende en zestiende eeuw lieten het stratenplan verbeteren, met name ten behoeve van de pelgrims. Vooral paus Sixtus V Peretti heeft Rome een grootser aanzien gegeven doordat hij brede wegen liet aanleggen tussen de belangrijkste kerken en obelisk liet oprichten, ondermeer die voor de Santa Maria Maggiore. Die mariakerk, waar hij ook begraven werd, was het centrum van zijn pelgrimsroute door de stad, die kerk bevond zich ook vlakbij zijn Villa Montalto. De architect van Sixtus V, Domenico Fontana, was technisch kundig genoeg om de obelisk te verplaatsen. Meer dan eeuw daarvoor wilde Nicolaas V al de Vaticaanse obelisk verplaatsen naar het Piazza del Popolo waar de pelgrims meestal Rome binnenkwamen. Dat werd dan in 1586 pas gerealiseerd. Drie gevallen werden obelisk weer opgericht: één van bij de Tombe van Augustus naar achter de Santa Maria Maggiore in 1587, twee verschillende obelisk van het Circus Maximus naar Lateranen in 1588 en naar Santa Maria del Popolo in 1589. Alle obelisk kregen een nieuwe bekroning waarin de paus geëerd werd. Sixtus V liet ook de zuilen van Trajanus en van Marcus Aurelius,

die hun overwinningen vierden, bezetten met bronzen beelden van de heiligen Pieter en Paulus. De paus richtte zich behalve op dergelijke symbolen ook op de watertoevoer. Sixtus V liet het eerste aquaduct bouwen sinds de Oudheid, dat het Acqua Felice naar de Mosesfontijn voert en dat van daaraf bijna dertig verdere fontijnen voedt, waaronder die op de Capitolijn.

De zestiende-eeuwse Paulus III Farnese was een typische paus van de Renaissance. Hij benoemde Buonarrotti Michelangelo tot architect van de Sint-Pieter. Paulus III trachtte de hervorming van de Kerk en de bestrijding van de Reformatie te verwezenlijken door het concilie van Trente, dat werd geopend in 1545. Nog als kardinaal Alessandro Farnese had hij Antonio da Sangallo junior opdracht gegeven tot de bouw van een paleis, na zijn pauswording werd dat vergroot. Er werden dan huizen afgebroken voor het bijna rechthoekige Piazza Farnese en voor de Via dei Baullari, een straat die zicht biedt op het midden van zijn paleis.

Nadat hij het jaar ervoor de Turken in Tunesië verslagen had, demonstreerde keizer Karel V zijn macht door in 1536 door Italië terug naar het noorden te reizen. Paulus III schiep ruimte voor een passende triomftocht en verwijderde meer dan tweehonderd huizen van het Forum Romanum. Misschien om na die vorm van binnendringen de pauselijke positie ook in wereldlijk opzicht te versterken, gaf Paulus daarna opdracht aan Michelangelo om de Capitolijn te renoveren. Dat begon door in 1538 het bronzen ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius te verplaatsen van bij het Lateraans paleis naar het centrum van het plein en van de heuvel. Het beeld markeerde de plaats waar pauselijke gerechtelijke straffen werden toebedeeld en het verving de oude sculptuur van een leeuw die een paard aanvalt, het gemeentelijke symbool van gerechtigheid. Op de heuvel stonden in het midden van het plein het Middeleeuwse Palazzo Senatorio en het vijftiende-eeuwse Palazzo dei Conservatori, die in 1545-1605 een nieuwe gevel kregen, en het door Michelangelo ontworpen Palazzo Nuovo dat werd gebouwd in de jaren 1603-1655. In 1940 werd onder Benito Mussolini de huidige sterbestrating op het plein aangelegd.

De werken in Rome werden ondersteund door onderwijs in de bouwkunst. De Accademia di San Luca werd in 1577 geticht met de zegen van paus Gregorius XIII Boncompagni en leidde op voor architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst. In 1676 fuseerde de Accademia met de Franse Academie in Rome. Die fusie deed recht aan de toen heersende Franse invloed in Rome. De studentenpopulatie van de beide instellingen was al gemengd Frans en Italiaans. Rome werd door de aanwezigheid van pausen en kardinalen die opdrachten verstrekten en door buitenlanders die er kunst kwamen bewonderen en aanschaffen, een belangrijk cultureel centrum in Europa. De namen van de uomo universale Buonarrotti Michelangelo uit de hoge Renaissance, de beeldhouwer, architect, tekenaar en schilder Giovanni Lorenzo Bernini uit de vroege Barok, de architect Francesco Castelli Borromini uit de Barok en ook de naam van de graveur, schilder en architect Giovanni Battista Piranesi zijn haast onverbrekkelijk met de stad verbonden. Het beeld dat veel mensen in de achttiende en negentiende eeuw van Rome hadden, was in belangrijke mate beïnvloed door de prenten van Piranesi. Behalve die gekende namen is ook de rol van anderen in Rome interessant om te bespreken. Bijvoorbeeld die van Filippo Juvarra, architect in dienst van Vittorio Amedeo II hertog van Savoie en koning

van Piedmont en Sicilië. Gedurende meer dan twintig jaar vergrootte Juvorra het aanzien van de koninklijke hoofdstad Turijn en hij werkte intussen ook aan andere projecten. Hij maakte ontwerpen voor een nieuwe sacristie voor de Sint-Pieter, voor een nieuw paleis voor pauselijke conclafen, voor de Spaanse Trappen en voor de façade van de San Giovanni in Laterano. Juvorra was een uitstekend tekenaar en bijvoorbeeld tijdgenoot Piranesi bestudeerde zijn werk. Juvorra was al autodidact maar voltooide zijn vorming aan de Accademia di San Luca in Rome. Hij arriveerde er, uit Sicilië, in 1704 en studeerde er bij Carlo Fontana. Juvorra werd lid van de Accademia en gaf er zelf ook onderwijs. Hij nam een voorbeeld aan ondermeer Borromini, terwijl Borromini, omdat hij teveel versierende vormen aanbracht, door mensen in een eerdere generatie van de Accademia werd afgewezen ten gunste van Bernini. Geleidelijk werd Borromini wat meer nagevolgd, maar zijn rijkdom bleef min of meer een onderstroom.

Volgend op de ondergang van het Romeinse Rijk werd Rome hersteld door de pausen van de Renaissance, de Barok en van het begin van de achttiende eeuw. De soms gebruikte aanduiding van die laatste periode als late barok of zelfs als barochetto, doet de eigen culturele rijkdom van die periode geen recht (Peters Bowron en Rishel 2000; Johns 1993). Vervolgens verzwakte het pausdom. In de negentiende eeuw vond formeel de unificatie van Italië plaats en werd in plaats van de pausen de burgerlijke, nationale regering dominant als bouwkundig opdrachtgever. Het Rome als de hoofdstad van de natiestaat Italië is het derde Rome.

In de periode 1500-1800 vond in Europa het proces van staatsvorming plaats (zie ook Oosten 2002). Een centraal moment in de vorming van het Westeuropese statenstelsel is de Vrede van Westfalen in 1648. Toen werd ondermeer de onafhankelijkheid van de noordelijke Nederlanden erkend. Technologische veranderingen maakten in deze periode de oorlogen duurder en om oorlogen te kunnen voeren waren dus hogere belastingopbrengsten nodig. Oorlogvoering met de nieuwste technieken en belastingheffing vereisten een beter georganiseerde overheid, en krachtiger georganiseerde staten gebruikten hun middelen dan weer om oorlog te voeren. Christopher Johns (1993, 1) benadrukt de uitdaging aan de paus sinds de Reformatie en sinds de stolling van het statenstelsel: 'The profound alteration of the system took place not in relations among the competing states but between the secular entities and the Catholic Church: No absolutist ruler welcomed the exercise of spiritual authority and political influence in his or her dominions by an outsider, though the person in question be the Vicar of Christ.' De feitelijke politieke veranderingen in de periode 1500-1800 gingen samen met een ontwikkeling in het denken over staat en recht. De soevereiniteit van de staat drong vanaf de zeventiende eeuw binnen in het bestaande veelzijdige recht van de samenleving, dankzij de krachtiger wordende monarchieën. De idee van soevereiniteit van staten kon niet in de Middeleeuwen gerealiseerd worden, doordat de verhouding tussen een leenheer en diens leenmannen doortrokken was van wederzijdse verplichtingen en omdat de Rooms-Katholieke Kerk het hoogste gezag over ook wereldse zaken opeiste. Na de Middeleeuwen kwamen vorsten over sterkere ambtelijke organisaties te beschikken en kon de idee van soevereiniteit van de staat gerealiseerd worden. Politieke denkers en revolutionairen claimden vervolgens die soevereiniteit voor het volk. Die claim markeert de overgang naar de volgende fase.

3 Tweede fase: de burgerlijke samenleving

De gebeurtenissen van de Franse Revolutie en de regering van Napoléon Bonaparte markeren de overgang van het ancien régime naar de huidige democratie, van de feodale samenleving naar de burgerlijke samenleving. De opkomst van de kapitalistische economie, grofweg vanaf de zestiende eeuw, stimuleerde in Europa de groei van steden. Door kapitalisme en stedelijke groei werd de positie van de burgerij versterkt ten opzichte van adel en geestelijkheid. De burgerij verlangde eerst bescherming van haar positie tegen de willekeur van haar heersers en vervolgens zeggenschap over het bestuur. Die bescherming werd verwezenlijkt in de rechtsstaat, vanaf de achttiende eeuw, en de zeggenschap in de liberale democratie, vanaf de negentiende eeuw. Het model van wat de liberale democratie heet, wordt gekenmerkt door representatie, nationalisme en door bureaucratie. In de liberale of representatieve democratie zijn aan de volksvertegenwoordiging geleidelijk meer bevoegdheden gegeven en mocht geleidelijk een groter deel van de bevolking zich uitspreken over de samenstelling van die volksvertegenwoordiging. De politiek bleef gedomineerd worden door de regering, een groeiend apparaat van ambtenaren hield zich bezig met bestuur op steeds meer terreinen. De ontwikkeling van de democratie en van het verzorgende bestuur heeft plaatsgevonden in de natiestaat. Omdat de representatieve democratie steunt op de burgerij en omdat het bestuur de burgers met een groeiend pakket beleidsmaatregelen van dienst is, drukt de burgerij onmiskenbaar haar stempel op de samenleving. De invloed van adellijke heersers en kerkelijke leiders is danig geslonken. Het bouwkundig opdrachtgeverschap in de burgerlijke samenleving wordt belicht aan de hand van twee voorbeelden: Haussmann in Parijs en Speer in Berlijn. Hun werk toont dat in deze tijd de bouwkundige opdracht erop neerkomt om de burgerlijke degelijkheid of de nationale grandeur te benadrukken.

Georges-Eugène Haussmann werd geboren in Parijs op 22 maart 1809 en overleed daar op 11 januari 1891. Hij huwde en kreeg twee dochters. Haussmann zou een grijs persoon zijn, voornamelijk te kenschetsen als een bestuurder, een bureaucraat. Hij noemde zich democraat, maar in de context van het keizerrijk. Haussmann was bijzonder op orde en rechtlijnigheid gesteld, daarvoor noemt hij zelf zijn vaders vader als voorbeeld. David Jordan (1995) relateert dit ook aan een ziekelijke jeugd: als gevolg daarvan zou hij groot belang hechten aan (urbane) hygiëne. Haussmann speelde piano en bezocht concerten en voorstellingen, en hij genoot een reputatie als wijnkenner, maar hij was beslist geen romanticus. Zijn deelhebben aan cultuur was gerelateerd aan zijn maatschappelijke positie. In zijn vroege loopbaan las Haussmann bijvoorbeeld om met zelfstudie zijn carrière te bevorderen. Het etiket bourgeois is op hem van toepassing, ook omwille van zijn afkomst. Zijn grootvaders hadden ambten bekleed na de revolutie van 1789, maar zij waren daarin niet radicaal geweest.

Ten tijde van de revolutie tegen de Bourbons in 1830 was Haussmann een gegradueerd jurist nog zonder betrekking, en zijn vader behoorde tot de oppositiepers. Op het moment dat de omwenteling in de Parijse straten tastbare vorm had aangenomen, raakte Haussmann marginaal bij de revolutie betrokken. Inmiddels ook voor zijn deelname aan de strijd gedecoreerd, maakte hij deel uit van het gezelschap dat de eedaflegging bijwoonde van de duc d'Orléans, de koning der Fransen. Diens zoon, dan de duc de

Chartres en voortaan duc d'Orléans, was een klasgenoot van Haussmann geweest. Met de revolutie nam Haussmanns loopbaan een aanvang. Op enkele administratieve posten in de provincies wachtte hij zijn doorbraak af. Onder het Huis Orléans kreeg zijn vader opnieuw een ambt. Totdat de kroonprins verongelukte was de duc d'Orléans een steun voor Haussmanns carrière.

Na de revolutie van 1848 was Haussmann één van de weinige prefects of subprefects in de administratie die aanbleven. De nieuwe regering, in functie na de verkiezing van Louis Napoléon Bonaparte tot president, riep hem naar Parijs. De prins-president Napoléon III, zoals hij zichzelf noemde, benoemde Haussmann tot prefect van de Var, de omgeving van Toulon. Dit was een radicale prefectuur. Dat bleek ook wel uit het verzet toen de Tweede Republiek het Tweede Keizerrijk werd in 1851. In het radicalisme stond Emile Ollivier vooraan. 'Ollivier would, twenty years later, have the exquisite pleasure of removing Haussmann from office, and thus testify to the Italian adage that revenge is a dish best eaten cold.' (Jordan 1995, 120). Ollivier waardeerde wel Haussmanns administratieve kwaliteiten. Als prefect toonde Haussmann zich zeker geen democraat in de tegenwoordige zin des woords: intimidatie en gerrymandering ten behoeve van de regering waren onderdeel van het werk. De constitutie onthield de president een tweede ambtstermijn. Haussmann was loyaal aan Louis Napoléon toen deze met een coup d'état de beperking van de constitutie naast zich neerlegde. 'The fit of prince and prefect needed little adjustment and would determine the shape of Paris. Of the same generation, creatures of the French Revolution although contemptuous of democracy, committed to a centralized state and modernization – the two articles of faith were intertwined – the dreamy emperor and the industrious technocrat were about to embark on a unique and fruitful collaboration for which their lives had hardly prepared them.' (Jordan 1995, 168). Louis Napoléon maakte in korte tijd de rue de Rivoli af, welke door zijn oom Napoleon was begonnen en die belangrijk was voor het beteugelen van stedelijke onrust. De president stelde bovendien de wetten in die het Haussmann mogelijk maakten om zijn ingrepen te verrichten. Louis Napoléon gaf Haussmann bij diens benoeming in Parijs ook zijn eigen ideeën mee voor de rationalisering van het Parijse stratenplan. Die ideeën waren niet van groot detail, Bonaparte was door zijn verbanning slecht bekend met de stad.

Haussmann werkte in de periode 1853-1870 aan Parijs. '[...] he shaped a city that reflected the imperatives of capitalism and centralized imperial power, he integrated the important public works of his age – railroads, sewers, water supply – into the city, he implanted a new commercial city into a decaying urban fabric and gave it new life, he imposed patterns on Paris that had not previously existed, and he permanently altered the city's appearance.' (Jordan 1995, 7). Claude-Philibert comte de Rambuteau ging Haussmann in Parijs voor. Deze man had wel een visie, maar de raad van oligarchen uit de stad steunde wel correcties en geen grote ingrepen. Voor ingrepen was een centraal beleid nodig los van locale gevoeligheden, aldus Jordan. Rambuteau sneed al licht in het stedelijk weefsel, zoveel hij kon. Parijs werd gekenschetst als ziek en onhygiënisch, gevaarlijk en een broedplaats van rellen. Voorafgaand aan Haussmanns ingrepen waren in Parijs de wijken alleen naar het oude centrum ontsloten. Haussmann ontsloot ze ook onderling en verschoof het centrum meer naar de door Charles Garnier ontworpen Opéra.

De prefect creëerde met zijn boulevards assen welke aansloten op pleinen en monumenten. Hierin speelden esthetische overwegingen een grotere rol dan de strategische gericht op militaire verplaatsingen. Haussmanns ingrepen omvatten nauwelijks sociale huisvesting en kenden weinig aandacht voor stedelingen die door de grote werken gedwongen werden te vertrekken. Peter Newman en Andy Thornley (1996, 178) geven overigens aan dat ook bij hedendaagse Parijse herontwikkeling bewoners verdreven kunnen worden.

Haussmann nam een voorbeeld aan Louis-Urbain Aubert marquis de Tourny, niet aan Rambuteau. Als intendant was Tourny de provinciaal bestuurder die de stad Bordeaux transformeerde in de eerste helft van de achttiende eeuw. Haussmann vatte de stad steeds op als een geheel of een systeem. Voor hem was architectuur ondergeschikt aan het stedelijk geheel, zijn respect voor een paar bestaande monumenten uitgezonderd. Van de Franse architecten van de École Polytechnique of de École des Beaux-Arts prefereerde Haussmann zondermeer de lijn van de eerstgenoemde. Het parochiale element in de wijken had ook niet zijn aandacht. Dat Haussmann geen *genius loci* erkende blijkt er ook uit dat hij de werkplaatsen doorgaans niet bezocht. Hij werkte vanuit zijn bureau, achter de kaart van Parijs.

Haussmann en Louis Napoléon hadden veelvuldig en goed contact. Louis Napoléon benoemde hem op voordracht tot prefect en later maakte hij hem ook tot senator, waarna Haussmann de titel baron aannam. Haussmann functioneerde bij Louis Napoléon en in de regering als minister, maar hij kreeg die rang niet. De Parijse executieve kende twee gezichten: naast de prefect van de Seine bestond het ambt van prefect van politie. De verantwoordelijkheden van de laatste waren minder omvangrijk dan die van de eerste, en Haussmann kreeg gedaan dat ze nog werden ingekrompen. De prefectuur groeide binnen de stad, maar ook naar buiten toe: Parijs mocht het omliggende land annexeren waarheen al flinke suburbanisatie had plaatsgevonden.

Hoewel publieke werken daar wel mogelijkheid toe geven, verrijkte Haussmann zich niet. Zij die poogden hem te corrumperen liet Haussmann echter niet vervolgen. De transformatie van Parijs vereiste een grootse financiering. Zijn directe voorganger Jacques Berger was niet bereid geweest om te lenen teneinde te investeren en moest om die reden het veld ruimen. Haussmann was bereid te lenen. De financiering van de publieke werken verliep langs diverse raderen welke bij voorkeur voor het publieke oog verborgen bleven. De oplopende schuld van de stad bracht hem uiteindelijk in de situatie van afhankelijkheid van de nationale volksvertegenwoordiging. Haussmann was loyaal aan de keizer en bij de volksvertegenwoordiging had hij nooit begunstiging gezocht. Tegenwerking ondervond de prefect van de belanghebbenden bij zijn bovengrondse ingrepen, zelfs van profiterende eigenaren en speculanten die nog meer voordeel nastreefden. Het wettelijk kader maakte onteigening mogelijk, maar de magistratuur liet er de overheid ruim voor betalen. Bij de ondergrondse ingrepen werd Haussmann minder tegengewerkt. De riolering en watervoorziening werden relatief onopgewerkt uitgebouwd, hoewel het eindresultaat wel weer belangstelling en bewondering genoot. Eugène Belgrand, die hij al eerder in zijn loopbaan had ontmoet, werd door Haussmann

naar Parijs gehaald om in beter drinkwater te voorzien. Voor de groenstructuren verliet Haussmann zich op Adolphe Alphand.

Het sociaal beleid dat Louis Napoléon voorstond, beperkte zich tot charitatieve werken. Daarbij kwam dat de modernisering onder Haussmann de lagere klassen ook niet won voor het bonapartisme. De binnenlandse spanningen groeiden dan ook. Vanaf 1859 werd regime minder autoritair en daarmee kon de kritiek op Louis Napoléon toenemen. In het beleid was de (financiering van de) transformatie van Parijs een voornaam mikpunt van de oppositie. Haussmanns houding naar de critici maakte het des te erger en was misschien evenzeer of meer reden dan de financiering zelf om kritiek op de prefectuur te hebben. Daarbij kwam, dat het de liberale oppositie een doorn in het oog was dat de leden van de Parijse gemeenteraad niet waren gekozen maar benoemd. Het Corps Législatif maakte het de regering en Haussmann in 1869 erg moeilijk. De verkiezingen later dat jaar verliepen niet gunstig voor het keizerrijk. Daar was het niet vreemd aan dat de buitenlandse politiek van het keizerrijk in de jaren zestig geen mooi beeld verschaftte. Begin 1870 werd Haussmann ontslagen door de nieuwe regering onder Emile Ollivier, welke Louis Napoléon zich gedwongen zag te installeren. Met tegenzin ontsloeg de keizer Haussmann, die aanbleef als senator. Een paar maanden later deed Pruisen voor het keizerrijk zelf het doek vallen. De Frans-Pruisische Oorlog en de strijd tegen de Commune beschadigden het Parijs waarvan de grote ingrepen nog niet af waren. De transformatie werd uiteindelijk toch goeddeels voltooid. Haussmann vluchtte voor de voorlopige regering van de Derde Republiek naar Italië. Na het neerslaan van het stof keerde hij terug en vervulde nog wat functies los van de Derde Republiek. Hij stierf uiteindelijk als lid van de burgerklasse; om zijn schulden te betalen moesten er eigendommen verkocht worden.

Behalve Georges-Eugène Haussmann wordt in deze uiteenzetting ook Albert Speer besproken om een kenschets te geven van politiek en bestuur en van bouwkundig opdrachtgeverschap. Na het nu volgende over Speer worden Haussmann en Speer expliciet met elkaar vergeleken.

Speer ontmoette als student de twee jaar oudere Rudolf Wolters aan de universiteit te München in 1924. Hun levens raakten nauw met elkaar verbonden. Beider vaders waren architect. Speers relatie met zijn ouders en twee broers was overigens ronduit slecht. Als kind vluchtte Speer vaak weg van huis naar het kantoor van zijn vader, waar hij door de medewerkers werd opgevangen. Omwille van zijn vader ging hij architectuur studeren, Speers ware liefde was de wiskunde. Ten tijde van de eerste ontmoeting verbleef Wolters al aan de technische universiteit waar Speer naar overkwam na één jaar te hebben gestudeerd aan de minder voorname school in Karlsruhe. Vervolgens ging Wolters Speer voor in de overstap naar Berlijn om bij de vermaarde architect Heinrich Tessenow te studeren. Ze kwamen in Berlijn bij Tessenow nadat Hans Poelzig hen afwees in zijn selectie van studenten. Behalve Speer en Wolters was ook Hans Peter Klinke een leerling van Tessenow en later nazi-architect. In de zomer van 1927 studeerden Speer en Wolters af als architect. Speer werd kort daarop Tessenows assistent (1928-1932). Tijdens zijn studie liet Speer het maken van tekeningen, waarvoor hij niet zoveel talent had, graag over aan medestudenten. Dankzij de ruime financiële steun van zijn vader en zijn

assistentschap, leefde Speer niet in dezelfde omstandigheden als veel van de andere jonge academici, waaronder Wolters. Duitsland verkeerde destijds in een diepe economische crisis. Met diners onderhielden zijn vrouw en hij daarom de kring rond Tessenow. Speer, zijn vrouw en Wolters deelden een liefde voor theater, muziek en literatuur. Naast studie, werk en cultuur richtte Speer zich op de natuur waarin hij stilte zocht. Met Margaret Weber, met wie hij trouwde, ondernam hij geregeld trektochten. Wolters bleef steeds in de schaduw van Speer, als student en later in dienst van Hitlers Derde Rijk. Terwijl Speer zijn gevangenisstraf in Spandau uitzat, steunde Wolters Speer en diens gezin. Speers werk bestond aanvankelijk uit het verzorgen van Tessenows colleges en hij werd incidenteel gevraagd een kantoorvilla in te richten voor de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij.

Speers leermeester Tessenow bleef zijn socialistische inslag trouw, hij behoorde tot de 'Ring' van linkse architecten, en weigerde mee te werken. Zijn leerstoel aan de Technische Hogeschool verloor Tessenow maar dankzij Speer kon hij zijn positie aan de Academie van Beeldende Kunsten behouden. Speers vader kon de monumentalistische bouwwerken van zijn zoon ook niet waarderen. Een architect die zich wel aan Hitler en diens regime verbond, was Speers rivaal Hermann Giesler. Zijn veroveringen bezocht Hitler niet, met uitzondering van een bliksembezoek aan Parijs op de vroege morgen van 23 juni 1940 waar hij Speer, Giesler en beeldhouwer Arno Breker met zich meenam. 'Back in the requisitioned cottage that night, Hitler, once again swollen with conquest, ordered Speer to draft a decree to resume reconstruction of Berlin. He had decided, he said loftily, to outbuild Haussmann in Berlin rather than destroy his Paris.' (Van der Vat 1997, 95; zie ook Arndt 1978, 115). Hitler gunde Giesler diverse belangrijke opdrachten en droeg hem in de functie van Generalbaurat für die Hauptstadt der Bewegung de transformatie van München op. Evenals Speer kwam Giesler uit een architectengezin en werd hij op de Parijse Wereldtentoonstelling gehuldigd voor zijn werk. Speer en Giesler kregen elk hun opdrachten, maar Hitlers relatie met Speer was een persoonlijke. Daarbij kreeg Speer de controle over bouwmaterialen en hij had zo een overwicht.

Speer kreeg meerdere kleine opdrachten op het gebied van binnenhuisarchitectuur en verbouwing. Zo ontmoette hij Annemarie Kempf die als vrijwilligster voor de NSDAP in één van de betreffende kantoren werkte en later zijn trouwe secretaresse zou worden. Behalve met verbouwingen hield Speer zich bezig met decorbouw voor de (daardoor) imponerende partijbijeenkomsten in de open lucht, zoals op het Berlijnse vliegveld Tempelhof. Op Tempelhof en in Neurenberg werden door Speer cum sui meer dan honderd zoeklichten van de luchtafweer rond het veld geplaatst om een 'kathedraal van licht' te vormen. Zijn vriendin de filmmaakster Leni Riefenstahl bewonderde Speer om diens vermogen zo effect te creëren.

Tijdens een reconstructieproject leerde de Führer, rijkskanselier Adolf Hitler, de architect Speer kennen. Hitler moet op zoek zijn geweest naar een jonge man om zijn ideeën fysiek vorm te geven en hem zo in Duitsland te laten voortleven na zijn dood. Paul Ludwig Troost was Hitlers architect, maar Troost overleed op 21 januari 1934 en Speer trad in zijn plaats. Speer bleek geen slechte keus. In het kader van de Wereldtentoonstelling van 1937 in Parijs ontving hij een grand prix voor het ontwerp voor het Neurenberger stadion

en een gouden medaille voor het Duitse paviljoen. Albert Speer werd op 30 januari 1937 door Hitler benoemd tot inspecteur-generaal voor de Berlijnse stedenbouw (Generalbauinspektor für die Reichshauptstadt, GBI), tevens staatssecretaris, en in die functie formeerde hij een groep enthousiaste ontwerpers om zich heen, onder wie zijn studiegenoten Rudolf Wolters en landschapsarchitect Willi Schelkes. Speer kreeg als GBI een positie vergelijkbaar met die van de door hem bewonderde Karl Friedrich Schinkel, Pruisisch Oberbaudirektor in 1830.

Burgemeester Julius Lippert en het stadsbestuur waren aanvankelijk enthousiast over de groeiende aandacht voor de rijkshoofdstad, maar ontwikkelden gaandeweg een sterk verzet tegen de vergaande reconstructieplannen. Omdat Lippert een partijveteraan was, werd zijn verzet lang gedoogd. De transformatie van Berlijn kreeg evenwel prioriteit: Speers activiteiten ressorteerden rechtstreeks onder de Führer en Lippert werd tenslotte ontslagen als burgemeester.

Het nieuwe Berlijn moest een kruis van vier voorname lanen krijgen, breder dan de Champs Elysées, een nieuw spoorwegsysteem en andere vernieuwde voorzieningen. De twee assen kenden gebouwen die naar de uiteinden steeds wat lager werden. Een ringsnelweg om de stad raakte de vier asuiteinden. Vier vliegvelden completeerden het plan. Tempelhof, bij het centrum, zou sluiten omdat het teveel geluidhinder gaf. De plannen waren allicht vreemd aan de schaal en structuur van de bestaande stad, zoals ook Haussmann zich aan het bestaande weinig gelegen liet, maar de notie van een sterkere noord-zuidas in Berlijn bestond toch al vele jaren. Gitta Sereny laat Willi Schelkes aan het woord over het totale concept: 'I got Berlin-West, which was to become the University City: we were going to combine the university and the Technische Hochschule, which had up to then been separate institutions. It was an exciting innovation, and this huge academic area would also contain and link all the main city hospitals, to provide a new system of health and social care. Additionally of course – my pride and joy – I was put in charge of landscape design for Berlin and its surroundings. Speer's concept, believe me, was incredibly innovative and socially conscious. I know, now people can only think of and condemn the outsize representational buildings, as does Speer himself. But there was so much more, so much to give us hope.' (Sereny 1995, 146). Een groot aantal voorname Duitse architecten gaf invulling aan de stedenbouwkundige plannen van Speers team.

In de jaren twintig al maakte Adolf Hitler gebouwschetsen voor Berlijn. Zijn rijk moest een passende hoofdstad hebben. Hitler had bijvoorbeeld al een schets voor een koepelhal voor het noordeinde van de Große Straße, dicht bij de Rijksdag in de regeringswijk, en een schets voor een triomfboog aan het zuideinde, dicht bij het Tempelhofer Feld. De Weense Ringstraße en Haussmanns Parijs stonden hem voor ogen bij het denken over Berlijn. 'Hitler wußte vermutlich genau, daß der Baron Haussmann mit seinen Straßendurchbrücken nicht zuletzt innenpolitisch-militärische Rücksichten im Auge gehabt hatte: breite, weiträumig überschaubare Straßen bedeuten in Zeiten revolutionären Aufbruchs erleichterte Kontrolle, zügigere Truppenbewegungen, erschwerte Bedingungen für Barrikadenkämpfer – es waren die gleichen Rücksichten, die zur selben Zeit auch maßgeblich auf die Planung der Wiener Ringstraße einwirkten.' (Arndt 1978, 133). Speer

trad als GBI dus zeker niet op als autonoom ontwerper: behalve dat er een kundig team aan de plannen werkte, gaf ook Hitler zijn denkbeelden mee om die door Speer te laten uitbouwen. Hitler en Speer vonden elkaar evenwel in hun denken over de stad, dus hun ontwerpend samengaan verliep zonder noemenswaardige spanningen.

Het classicisme was internationaal de stijl voor representatieve gebouwen en het nieuwe regime in Duitsland ging hierin mee. De nazi's ambieerden wel een schaalvergroting, liefst andere natiestaten en zelfs de farao's en caesaren overtreffend. Behalve het classicisme waardeerde Hitler ook de Barok, waarvan Wenen het stempel draagt. De classicistische, voorlopige Rijkskanselarij kwam in de zomer van 1939 gereed. Het gebouw dat het definitieve machtscentrum zou zijn, werd gedurende de oorlog niet gebouwd en nooit gerealiseerd. Na de oorlog zijn de brokstukken van Hitlers Rijkskanselarij door de sovjets gebruikt voor gedenktekens. Niet in de laatste plaats doordat de fascist en nazi's het classicisme omarmden, werden representatieve gebouwen na de Tweede Wereldoorlog meestal ontworpen naar het modernisme.

Hitler en Speer kwamen goed overeen in hun ontwerpideeën, maar Speer was vooral belangrijk om zijn grote organisatorische talent. Hitler bleef ook tijdens de oorlog tijd vrijmaken om met Speer van gedachten te wisselen over de plannen voor Berlijn. De toename van het effect van de oorlogsvoering op de Duitse samenleving noopte echter om de bouwplannen voor Berlijn aan te houden. Speers activiteiten raakten verweven met Hitlers oorlog. Hij nam op vaardige wijze deel aan het spel van de onderlinge strijd tussen partijprominenten en tussen departementen. Het GBI werd in 1941 aangevuld met de Baustab Speer en de organisatie werd verantwoordelijk voor constructie in geheel Duitsland en de geannexeerde gebieden. In 1939 al verzorgde Speer de veldhoofdkwartieren van Hitler en Göring: twee kastelen in het Taurusgebergte. Göring was zeer ingenomen met Kransberg, maar Hitler weigerde het voor hem ontworpen hoofdkwartier in gebruik te nemen daar het in te groot contrast stond met de omstandigheden waarin zijn soldaten verkeerden. De activiteiten van het GBI in strikte zin, de Berlijnse stedenbouw, raakten eveneens de kwalijke zijde van het regime doordat het een rol had in het vertrek van joden uit hun huizen. De Baustab Speer en later zeker Speers ministerie maakten gebruik van dwangarbeiders. Speers kwaliteiten als organisator deden Hitler hem ondanks zijn 'politieke naïviteit' op 15 februari 1942 benoemen tot minister van wapenmaking en hoofd van de Organization Todt kort nadat Fritz Todt verongelukte. Todt was inspecteur-generaal voor het verkeerswezen. Een deel van diens getrouwen verzette zich tegen Speers opvolging, vooral Xaver Dorsch en Karl Saur. In de loop van de oorlog kreeg Speers ministerie zeggenschap over bijkomende delen van de economie.

In vergelijking met veel van de militairen met wie hij als minister en omwille van overeenkomstige hogere afkomst veel omging, was Speer pas zeer laat in de oorlog in staat om afstand te nemen van Adolf Hitler. Hun relatie was dan ook een persoonlijke. Toch heeft Speer aan het einde van de oorlog Hitlers bevelen zeer actief tegengewerkt, toen Hitler de 'verbrande aarde' beval in de verdediging tegen de oprukkende legers. Speer hoopte dat Duitsland direct na de oorlog weer opgebouwd zou worden en hij

rekende erop zijn beroepsuitoefening als architect te hervatten. De langdurige bezetting en zeker zijn eigen veroordeling en twintigjarig gevangenschap verwachtte hij niet.

Tijdens zijn gevangenschap hield Speer zich vast aan de architectuur. Een Amerikaanse bewaarder liet Speer zijn huis ontwerpen. Twee voormalige teamleden, de succesvolle Karl Piepenburg en Otto Apel, boden Speer aan met hen te komen werken maar zij overleden beide in 1966 toen hij nog vastzat. Het maatschappelijk klimaat na de oorlog maakte Speers herintrede als architect onmogelijk en na zijn vrijlating ging hij schrijven.

Speer concentreerde zich in zijn stedenbouw en eerste architectuur op eenvoud. In München had hij willen studeren bij Hans Poelzig, die met Gropius, Mies van der Rohe en nog enkelen de Duitse top in de architectuur vormde. Het was echter Tessenow, sinds 1926 aan de Technische Hochschule Charlottenburg, die hem en Wolters als studenten aanvaardde. Speers leermeester Tessenow was een architect voor wie eenvoud alles was. 'Met de nuchterheid van zijn ontwerpen zette hij zich bewust af tegen de vermetele, ondanks alle gladheid vaak hoogdravende moderniteit van die tijd. De mens moest in de gebouwen van zijn hand een thuis vinden, geen esthetische utopie, zo luidde zijn credo, dat door verschillende mensen werd geïnterpreteerd als een gebrek aan fantasie.' (Fest 2000, 30). Zijn voorkeuren konden ook politiek opgevat worden: 'Tessenow leaned away from the classical towards the naturalistic (and nationalistic) in architecture, favouring simple, pared-down designs with regional references but without superfluous adornments. He disapproved of the Nazis, who therefore reciprocated; but the puritan sentimentalism of his architecture appealed to them all the same, and several joined his seminar ("Reds" gravitated towards Poelzig's). The Nazis were inconsistent and ignorant in artistic matters, wrongly classifying Tessenow as a modernist but freely plagiarising his ideas when it suited them.' (Van der Vat 1997, 34).

Het fascistische verlangen naar de fysieke uitdrukking van imperium en de nazistische monumentaliteit zijn niet de enige duidingen van Speers werk. De context dient niet louter contemporain of zelfs achteraf gegeven te worden. Speer waardeerde ook het werk van de Amerikaan Daniel Burnham, ontwerper binnen de beweging van de city beautiful (Colenbrander 1999, 244). De moderniteit die zich ontvouwde, kende rond de eeuwwisseling al grootse en formele uitdrukkingen in de architectuur. De uitspraak 'Es macht Eindruck, das ist alles' is het commentaar van Tessenow op Speers ontwerp voor de 1 mei-viering op het Tempelhofer Feld. Het is zowel kritiek als een weergave van de essentie van hetgeen het ontwerp beoogde. De nazi-architectuur sloot aan bij het classicisme en gaf daarmee aan de nationale idee anders vorm dan de romantische Jugendstil of art nouveau. Los van de indruk die zijn tijd en vooral Hitler op hem maakte, kiest Speer voor de eenvoud. Speers diepere opvatting over vormgeving sloot aan bij zijn karakter: ondanks zijn zeer harde werken in Hitlers dienst straalde Speer ook steeds een zekere nonchalance uit. De extremiteit in de representatieve aard van de bouwwerken van het Derde Rijk kon Speer later in zijn leven niet meer bekoren; zijn favoriete eigen ontwerp was een eenvoudige stoel, zegt hij Gitta Sereny. Onderwijl verliet Speer de stijl van Tessenow voor het classicisme van Troost en Schinkel.

De architectuur van Hitlers Derde Rijk was een uitvloeisel van het regime en als propagandistisch instrument ook één van de dragers ervan. ‘Der heutige Betrachter zieht in den Bauten und Plänen des Dritten Reiches über die politische Machtdarstellung hinaus auch die psychologische Absicht, den Versuch, mittels der Architektur suggestive Wirkungen zu erzielen. [...] Der Historiker könnte aus den Bauten des Dritten Reiches, auch wenn alle Dokumente verlorengegangen wären, noch immer ableiten, daß Hitler eine Beherrschung der Welt anstrebte: Der Traum vom kommenden Weltreich wird in diesen Plänen und Entwürfen buchstäblich greifbar.’ (Speer 1978, 7). Albert Speer meent zelf niet dat deze relatie tussen politiek regime en architectuur het bouwen in de ideologische sfeer betreft. ‘Ich bin nicht sicher, ob jene Interpreten recht haben, die heute immer vom ideologischen Gehalt meiner Architektur sprechen und ihn noch in den Straßenleuchten der Ost-West-Achse erkennen wollen. In Wirklichkeit waren die Mittel, die wir anwendeten, nicht ideologisch unterbaut, sondern politisch begründet; sie stammten aus Erfahrungen des politischen Kampfes um die Macht. Aus dem Versammlungsstil der Bewegung kam zum Beispiel die Aufgabe, den Rahmen zu einer Kundgebung von mehreren hunderttausend Menschen so zu gestalten, daß er trotz der Größe des Platzes als Architektur eindrucksvoll wirkte. Die Größenordnungen dieser geplanten Bauten sind daher aus politischen Programmstellungen zu ergründen und durch sie zu verstehen. [...] Beim Durchblättern dieses Bandes wird daher die politische Zielsetzung des Regimes sichtbar, nicht aber ein ideologisches Programm. Das ist ein Unterschied. Die Programme, die zugrunde lagen, schufen die neuen Maßstäbe, und diese neuen Maßstäbe sollten ihrerseits ein Ausdruck der Zeit sein, für die sie zu zeugen hatten.’ (Speer 1978, 8).

Doch wanneer Speer zijn architectuur of stedenbouw niet-ideologisch noemt, hanteert hij een te nauwe opvatting van politieke ideologie of onttrekt hij zich aan het inherente karakter van zijn eigen werk. Speer corrigeerde bijvoorbeeld het ontwerp van Werner March voor een olympisch stadion, welk ontwerp oorspronkelijk niet het verlangde politieke karakter had. Belangrijker wellicht nog, is dat Speer vanuit zijn politiek-ideologische positie de verantwoordelijkheid droeg voor Duitse publicaties op het gebied van de bouwkunst (Arndt 1978, 114). Hitler betrok de architectuur beslist in de ideologische sfeer. ‘Politische Macht in der Architektur nicht zur verkörpern, sondern auch durch die Verkörperung psychologisch zur Wirkung zu bringen – das war Hitlers Ziel. Die Menschen sollten aus der erdrückenden Größe monumentaler Bauten das über sie verhängte Verfügungsrecht des Staates und der den Staat beherrschenden Partei erfahren, doch zugleich sollten sie auch zu Gefühlen des nationalen, völkischen, rassischen Stolzes inspiriert werden.’ (Arndt 1978, 115). Speer volgde Hitler hierin, als diens verlengde maar evenzeer als zelfstandig te beoordelen ontwerper. ‘Schließlich wird sein gesamtes Schaffen der architektonischen Darstellung und Repräsentation der Macht des nationalsozialistischen Staates und der Verwirklichung der zunehmend hypertrophen Ideen des Baufanatikers und verhinderten Architekten Hitlers verpflichtet. Durch ihn begreift Speer nur zu bereitwillig Architektur als Mittel und Ausdruck politischer Macht.’ (Koch 1978, 136).

De vraag is of het ordenende en de omvang van het bouwen door het Derde Rijk ideologisch zijn. Het nationaal-socialisme beoogt orde op te leggen en in de plaats van de

verwarring van politieke ideeën een uniformiteit en enkelvoudige autoriteit te stellen. De rechtlijnige en monumentalistische architectuur is in die context inderdaad nazistisch. Van der Vat vindt dat Speers werk vooral gekenschetst kan worden als het grote benadrukkend. Het kan een monumentalistische architectuur genoemd worden.

Hausmann en Speer zijn nu bij elkaar geplaatst. Als prefect van de Seine werkte Hausmann erg hard, hoewel hij dat niet deed op zijn eerdere posten in de provincies, en ook Speer was beslist een workoholic. Een verschil tussen de twee is dat Hausmann in zijn bureau achter een kaart zat, terwijl Speer zich veelvuldig ter plaatse begaf. Dat is evenwel niet het type vergelijking waar hier de nadruk op gelegd wordt.

George-Eugène Hausmann noemde zich democraat, maar in de context van het keizerrijk. Het imperiaal regime moest wel de democratie controleren; dit kwam tot uitdrukking in de representatieve orde opgelegd aan Parijs en daarmee Frankrijk als geheel. Hausmann stelt in de inleiding tot zijn *Mémoires*: '[...] la seule forme pratique de la Démocratie est l'Empire.' Vergelijk dit met de opvatting van Thomas Hobbes dat er geen (politieke) gemeenschap of civil society met een identiteit en een wil bestaat zonder een regering of regime. Voor een regime gebruikt Hobbes het Romeinse begrip staatsmacht, namelijk 'imperium'. De grondvorm van die politieke gemeenschap, gevormd door haar imperium, is de democratie. De individuele mensen wier afzonderlijke voorkeuren of pluralisme aan de totstandkoming van een gezamenlijke wil in de weg stonden, geven hun afzonderlijkheid zagezegd middels een sociaal contract op in de politieke gemeenschap. Het imperium verschaft burgers de vrijheid en zekerheid. Het grootste werk dat Albert Speer voor zich zag, werd ondernomen voor het Derde Rijk en werd opgedragen aan het Duitse volk. Het nationaal-socialisme verwierp de democratie niet, hoewel het de democratische structuur van Weimar misvormde. Het totalitaire regime van de nazi's werd ideologisch ge- of onderbouwd met elementen van ondermeer Jean-Jacques Rousseau.

De idealen uit de Verlichting, en de wetenschappen die zich ontwikkelden tot positivisme en die met de ontwikkeling van de technologie de industrialisering voedden, vormen de gezamenlijke voorwaarden voor de projecten van Hausmann en Speer, voor het Tweede Keizerrijk en het Derde Rijk. Het omvattende, grote project is dat van de modernisering. De emancipatie van het volk en de nog kwetsbare liberale democratie zijn in beide situaties herkenbaar. Hausmann saneerde Parijs: hij sneed uit de Middeleeuwse structuur het moderne Parijs. Een gezonde vastgoedmarkt, de circulatie van het (snel)verkeer en de gehele economische ontwikkeling van Parijs waren onmogelijk zonder zijn ingrepen. Hausmann diende zo de burgerij, dezelfde burgerij die met het krachtiger worden van de liberale democratie met hem afrekende. De homogenisering van wijken die met de nieuwbouw samenging, dwong ook tot verplaatsing door de stad (Sennett 1992, 297). De openbare ruimte die Hausmann de stad schonk, is door de gelegenheid tot bijeenkomen en communiceren een noodzakelijke voorwaarde voor democratie (Boomkens 1998). Dat de hoofdstad om haar functie te kunnen vervullen representatief moest zijn, is eveneens vervat in Hausmanns ingrepen. In de modernisering bedienen de ideologieën en de democratie zich van het voertuig van de natie. Speers Berlijn maakte evenals Hausmanns Parijs een rationalisering door. De idee van de natie komt daarbij in

Duitsland nog sterker tot uitdrukking, maar in vergelijking met Frankrijk was er dan ook een inhaalslag te maken. Het project van de nazi's is inherent modern: zij perverteerden de ideologieën van de moderniteit en het nationaal-socialisme ontkiemde zelf als een volksbeweging.

We stuiten hier op een paradox: twee moderne projecten waarvan de realisatie berustte op een teruggrijpen naar in wezen premoderne, autoritaire machtsuitoefening. Was de modernisering van Parijs en Berlijn inderdaad afhankelijk van de dictatuur? Wanneer hij het eigen, introverte karakter van de Nederlandse stedelijkheid behandelt, geeft Willem Jan Neutelings (2000) aan dat de toevoeging van allure aan een stad met de aanleg van pleinen, boulevards en parken zoals door Haussmann, slechts mogelijk is wanneer er daarvoor de autoriteit bestaat. Dat standpunt wordt meer dan eens verwoord. Michiel Wagenaar geeft aan dat in de Europese geschiedenis heersers in de openbare ruimte hun machtspositie hebben uitgedrukt. De auteur noemt als voorbeeld de achttiende-eeuwse werken van Hardouin-Mansard, de architect van Versailles, zoals het Place Vendôme, Place des Invalides en Place de la Concorde, de werken in Rome onder paus Sixtus V in de zestiende eeuw en Haussmann. 'De noodzaak van autoritair gezag gold a fortiori voor stedelijke herinrichtingsprojecten, die onvermijdelijk gepaard gingen met kaalslag, doorbraken en andere ingrepen in het bestaande stadslichaam.' (Wagenaar 1999, 39). Hij merkt op dat in de Republiek der Verenigde Nederlanden de kooplieden en regenten wel representatieve huizen bouwden, maar dat zij geen monumentale openbare ruimte tot stand brachten. De hypothese kan geformuleerd worden dat naarmate een ruimtelijke investering grootschaliger of maatschappelijk ingrijpender is, de realisatie van die investering beter mogelijk wordt naarmate er een meer autoritaire machtsuitoefening plaatsheeft. Die these lijkt onderkend te worden in de actuele Nederlandse situatie. Met de 'not-in-my-backyard-wetgeving' ter wijziging van de Wet op de ruimtelijke ordening en met de Tracéwet wordt immers de trage, horizontale besluitvorming in het Nederlandse overlegmodel bestreden.

Ter geruststelling misschien, hier is niet blootgelegd dat modernisering een rechte weg is die naar de dictatuur voert. Het modernisme is niet inherent autoritair. De paradox waarop we bij Haussmann en Speer stuiten is het dubbele karakter van de moderniteit zelf. De modernisering emancipeert mensen, het bevrijdt individuen uit de parochiale, patriarchale gemeenschappen waarin zij ingekapseld waren. Tegelijkertijd omvat de modernisering grootschalige processen die individuen van hun omgeving vervreemden: 'Het snelle verplaatsen, maar vooral de snelheid van het leven vernietigt de tactiele, habituele relatie met onze omgeving als restant uit het verleden, omdat we er voorbij schieten zonder er vertrouwd mee te kunnen raken.' (Beekman 1993, 204). Moderniteit kent ook het aspect van een massale, anonieme, technocratische wereld. Laat ons dan vasthouden aan de idealen van de Verlichting en met open oog voor de beperkingen die de wereld ons stelt, (moeizaam) doorwerken aan de realisatie daarvan. De Verlichting en het modernisme zijn nog niet uitgebouwd.

4 Intermezzo: postmodern versus modern

Het denken in termen van netwerken, ondanks de diversiteit in dat denken toch maar netwerktheorie genoemd, heeft plaats tegen de achtergrond van het postmodernisme. Postmodernisme is eigenlijk een sprookje van de cynische overheid en de onverschillige burger. Een cynische overheid omdat de maakbaarheid van de samenleving een illusie blijkt en omdat de samenleving zelfs onkenbaar lijkt te zijn. Herman van Gunsteren spreekt van 'de ongekende samenleving (Van Gunsteren en Van Ruyven 1995). Het is ook een sprookje van de onverschillige burger omdat elke ideologische bevlogenheid is verdwenen. Dit is evenwel niet de plaats om uit te wijden over het debat postmodernisme versus modernisme, de architectuurtheorie ruimt daar doorgaans voldoende plaats voor in, maar een aantal verbanden verdient het toch om genoemd te worden. Netwerktheorie ziet activiteiten als footloose en virtueel, dat sluit wat terminologie betreft mooi aan op het postmaterialisme dat aan de basis staat van het postmoderne denken. Postmaterieel wordt zo erg letterlijk genomen! Belangrijker is dat postmaterialisme, postmodernisme en netwerktheorie consequent wijzen op horizontale sociale relaties in plaats van op hiërarchie of verticale sociale relaties.

Netwerktheorie staat niet op zichzelf. Het hanteert de filosofie van horizontale sturing, net als postmaterialisme en postmodernisme. Niet alleen op het vlak van politiek en bestuur is netwerktheorie verwant aan andere denkwijzen, maar ook op het vlak van politieke economie. Netwerktheorie vertoont een zekere gelijkenis met de eerdere wereldsysteemtheorie van de kritische denker Immanuel Wallerstein. Ook Wallerstein erkent dat door toegenomen verkeer de grenzen van de wereld verschuiven. Beide theorieën wijzen op concentraties van economische en politieke macht. Het spreidingspatroon van die macht kent kernen en periferieën. De patronen van het wereldsysteem zijn erg onregelmatig in vergelijking met bijvoorbeeld het patroon van centrale plaatsen dat Walter Christaller beschrijft. Netwerktheorie heeft op de wereldsysteemtheorie voor dat het benadrukt hoe belangrijk verbindingen en verplaatsingen zijn. Netwerken kenmerken zich immers minder in gebieden of plaatsen dan in infrastructuur.

De socioloog Manuel Castells geeft aan dat er een space of flows ontstaat, naast de space of places. Sommige netwerktheoretici rennen hem voorbij en stellen dat de gekende space of places helemaal verdrongen wordt. Het is eigen aan de space of flows dat activiteiten een footloose karakter krijgen. Dat footloose karakter wordt soms opgevat als het helemaal betekenisloos worden van fysieke grenzen, als deterritorialisering. Extreem zou zijn dat fysieke ruimte als zodanig betekenisloos wordt, bij een allesomvattende virtualisering. Aan de inderdaad toegenomen mobiliteit en flexibiliteit wordt in die zin soms de snelle conclusie verbonden dat overheden op territoriale grondslag binnenkort achterhaald zijn. De inspanningen van de Nederlandse rijksoverheid om het openbaar bestuur te digitaliseren (Van Boxtel 2001; Bullinga 1999), spreken die snelle conclusie nauwelijks tegen. In de praktijk echter, schiet het niet altijd zo snel op met de digitalisering van overheden: er zijn nog steeds gemeenten zonder internetpagina's en een goed functionerend digitaal loket is een zeldzaamheid. De digitalisering van het openbaar

bestuur kent dus deels een retorisch karakter (Bekkers 2001). Er is een aantal argumenten te geven voor de stelling dat territoriale overheden blijven bestaan (zie ook Oosten 2001).

- Bepaald collectief optreden is onlosmakelijk gebonden aan fysiek-ruimtelijke gegevens. Gezien de geschiedenis en het huidige denken over de inrichting van de samenleving, zijn overheden de hoofdverantwoordelijken voor collectief optreden. Een voorbeeld zijn de waterkwantiteitstaken die in Nederland zijn toebedeeld aan de waterschappen en aan de gedeconcentreerde rijksdienst Rijkswaterstaat, dat collectieve optreden is gebonden aan de zeekust en aan waterlopen. Hoewel dit verband tussen optreden en fysieke ruimte onlosmakelijk is, kan er wel een verandering plaatshebben in de schaal van organisatie (voor een waterschap een stroomgebied als geheel in plaats van een polder, of van zijrivieren en beken) en in de aard van de organisatie (privaatrechtelijk in plaats van publiekrechtelijk).
- Het verband tussen fysieke ruimte en openbaar bestuur kent een geschiedenis van eeuwen. Grondeigendom is een belangrijke basis van waaruit de rechtsstaat is ontstaan en bijvoorbeeld de joodse religie kent een god die zijn volk een land geeft. Een zo lange geschiedenis kent niet een wending die zich plots voltrekt, relatief kort na de uitvinding van de telefoon en de personal computer.
- Het openbaar bestuur volgens de Westerse democratische rechtsstaat is onlosmakelijk gebonden aan het burgerschap. In die zin is de liberaal-democratische notie van politiek en bestuur dominant. Mensen ervaren doorgaans een grote affiniteit met hun woon- en leefomgeving. Hun deelname aan collectief optreden sluit dan ook primair aan op die eigen ervaringswereld, als zorg voor de directe omgeving (vergelijk Beekman 1993). Het is bijvoorbeeld minder moeilijk om binnen Nederland solidariteit te organiseren in het stelsel van sociale zekerheid dan om mondiaal solidariteit te organiseren door het afbreken van handelsbarrières en in ontwikkelingssamenwerking. Het politiek burgerschap is zo mede gebaseerd op de fysiek-ruimtelijk ervaren identiteit van mensen.
- Het openbaar bestuur volgens de Westerse democratische rechtsstaat kent idealiter een deliberatief karakter. Daarmee wordt bedoeld dat besluiten worden genomen op grond van rationele argumenten en op grond van meningsvorming in een discussie die openstaat voor in principe iedereen of voor tenminste de belanghebbenden bij het betreffende besluit. Het kenbaar maken van emoties en de uitwisseling van argumenten kan langs vele wegen, maar direct contact is onmisbaar in het geval van complexe vraagstukken waarbij besluiten vergaande consequenties kunnen hebben voor afzonderlijke burgers of voor de samenleving als geheel. Face-to-face communicatie is daarmee van cruciaal belang voor de democratie, zowel in de plenaire vergaderzaal van de Tweede Kamer als in het grand café in het stadscentrum. Die communicatie wordt gefaciliteerd door openbare ruimte. Openbare ruimte kent een relatie van wisselwerking met vrijheid. In een artikel over ontwikkeling van de stedenbouw van Bratislava, de hoofdstad van Slowakije, wordt aangegeven dat '[...] in het socialistische tijdperk, toen bijna alles staatsbezit was, de openbare ruimte in de stad een sterk ideologisch karakter had en vrijwel permanent onder overheidstoezicht stond. Hierdoor verschoof de openbare ruimte steeds verder naar de marge van de publieke belangstelling en verloor zijn functie als plaats van sociale communicatie voor de bevolking. De gewone mensen vormen microgemeenschappen, treffen elkaar in de keuken of in volkstuintjes buiten de stad. Er ontstaan "particuliere openbare

ruimten”, tijdelijke provisorische ontmoetingsplaatsen – stedelijkheid in de reageerbuis.’ (Hrbán en Vasicák 2001, 81-82). Mensen kunnen een ruimte niet helemaal als openbaar ervaren wanneer ze zich in die ruimte niet vrij voelen. Openbare ruimte draagt echter ook bij aan vrijheid. Het belang van het bestaan en beheer van openbare ruimte voert weer terug tot het argument dat bepaald collectief optreden gebonden is aan fysiek-ruimtelijke gegevens.

Het plaatshebben van een algehele deterritorialisering mag dus niet worden aangenomen, maar netwerktheorie opent wel de ogen voor een aantal consequenties voor sturing in de laatmoderne samenleving. Tijdens een debat in het Nederlands Architectuurinstituut op 21 februari 2001, over de derde architectuurnota *Ontwerpen aan Nederland*, merkt Geert Mak treffend op dat ruimtelijk ontwerpers al wel kunnen denken in termen van stedelijke netwerken, maar dat bestuurders dat nog moeten leren. Luuk Boelens (2000, 25) geeft aan dat Manuel Castells zich bij die observatie zou kunnen aansluiten. Wat sturing inhoudt in de context van netwerken, is het nu volgende punt van aandacht.

5 Derde fase: de laatmoderne samenleving

‘Governance’ is een breder begrip dan ‘government’. Government of bestuur gaat samen met de moderne representatieve democratie en met klassieke beleidsinstrumenten als wettelijke ge- en verboden, sancties en subsidies. Governance of sturing omvat de erkenning dat organisaties in de samenleving gelijkwaardig zijn en onderlinge afhankelijkheid kennen en governance gaat samen met meer participatieve democratie en met nieuwe beleidsinstrumenten als voorlichting en overleg. Governance omvat maatschappelijke sturing door publieke en private actoren gezamenlijk en daarmee vraagt het om technieken van procesmanagement en van publiek-private samenwerking. Governance valt hier dan ook uiteen in drie begrippen: participatieve democratie, procesmanagement en PPS.

Het denken in termen van een proces is in historisch opzicht een modern verschijnsel. De procesbeleving omvat een historisch bewustzijn en een gewaarwording van onzekerheid over de afloop van het menselijk optreden door de onvoorspelbaarheid die inherent is aan sociale interactie. Grootschalige investeringen in fysieke infrastructuur of in het gebruik daarvan zijn complexe processen. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1994) stelt dat niet de lange duur van besluitvorming als zodanig, maar vooral de onvoorspelbaarheid als gevolg van complexiteit als hinderlijk te ervaren is. Op de interactie van vervlochten actoren en op het inspelen op goeddeels onvoorspelbare factoren die een complexe samenhang kennen, richten zich project- en procesmanagement.

In de twintigste eeuw ontwikkelden zich achtereenvolgens noties van organisatie- of lijnmanagement, projectmanagement en procesmanagement (Teisman e.a. 2001b). Die ontwikkeling loopt gelijk op met en beantwoordt aan de toename van maatschappelijke vervlechting en complexiteit. Voorbeelden van verschillen tussen de drie vormen zijn dat lijnmanagement samengaat met diverse doelen onder één regime, projectmanagement met één doel onder een gedeeld regime en procesmanagement met diverse doelen en een gedeeld regime en ook dat bij lijnmanagement binnen een bestaande organisatie wordt geproduceerd, bij projectmanagement binnen een tijdelijke organisatie en bij procesmanagement binnen interorganisatieel verband. Procesmanagement gaat gepaard met het zoeken naar doelstellingen en met afwisseling van samenwerkingspartners; het is als het ware gekwadrateerd projectmanagement.

Erik-Hans Klijn en Joop Koppenjan (2000) verduidelijken dat aan het begrip ‘governance’ op twee wijzen invulling wordt gegeven: enerzijds met nieuw publiek management waarmee private-sectordenken bij de overheid wordt ingebracht en anderzijds met netwerkmanagement dat uitgaat van de interdependentie van publieke, semi-publieke en private actoren. Dat netwerkmanagement omvat procesmanagement en netwerkconstitutie. De beide lijnen van private-sectordenken bij de overheid en van netwerkmanagement komen samen in de sturing van infrastructuur en geprivatiseerde nutsvoorzieningen (zie Ten Heuvelhof e.a. 2001). Jurian Edelenbos (2000) hanteert niet ‘netwerkmanagement’ maar ‘procesbegeleiding’ als overkoepelend begrip en vat daaronder ten eerste procesontwerp, dat hij als interactief voorstelt zodat de spelers

deelhebben in het bepalen van de spelregels, en ten tweede procesmanagement. Het lijkt echter makkelijker om procesontwerp of procesarchitectuur op te vatten als deel van procesmanagement.

Volgens procesmanagement zijn ondermeer interdependentie en spelregels van groot belang. Om de hedendaagse complexe problemen op te lossen die zich voordoen op verscheidene, vervlochten beleidsterreinen, zijn actoren afhankelijk van elkaars bronnen. Een gemeente wil bijvoorbeeld werkloosheid bestrijden en industrie aantrekken, de beoogde bedrijven willen uitbreiding van hun vestigingsmogelijkheden en de provincie wil dat gemeenten de milieuregels voor bedrijventerreinen handhaven. Om die problemen op te lossen moeten actoren dus op één of andere wijze samenkomen, niet alleen in duidelijke projecten maar in onregelmatige reeksen van projecten. Procesmanagement richt zich erop actoren bij elkaar te brengen en regels te bieden waarmee de interactie tussen actoren soepel kan verlopen (zie Klijn 1996). Processen van samenwerking en beleidsvorming zullen hoe dan ook aan dynamiek onderhevig zijn en de spelregels voor interactie en de oplossingen in beleid moeten daarom flexibiliteit bieden.

Om vooral overheden bij te kunnen staan bij de keuze voor en inrichting van publiek-private samenwerking, dat is ook een vorm van procesmanagement, worden bij het Ministerie van Financiën kennis en ervaring verzameld; daar is het Kenniscentrum PPS opgericht. In een publicatie van het Ministerie van Financiën over publiek-private samenwerking wordt procesmanagement uiteengelegd in een vijftal activiteiten (Projectgroep 1998, 27).

- Het ontwerpen van een procesarchitectuur: vaststellen van spelregels bij het tot stand brengen van een samenwerking.
- Het stellen van grenzen aan de samenwerking: voorwaarden en beperkingen opleggen aan de tot stand te brengen publiek-private samenwerkingsovereenkomsten. De samenwerking is immers geen doel maar een middel, en de private markt dient gerespecteerd te worden.
- Risicomanagement door de overheid: verrassingen tegengaan.
- Contractmanagement door de overheid: zorgdragen dat de overheid de overeengekomen samenwerkingsvorm accuraat vastlegt in overeenkomsten.
- Management van de realisatie- en exploitatiefase: management van de publieke belangen na het ingaan van de realisatiefase.

Project- en vooral procesmanagement staan, zoals gezegd, dicht op publiek-private samenwerking. Wim Dubbink (1999) bijvoorbeeld, duidt in dit verband op de rol van het bedrijfsleven. Hij vergelijkt een procesoriëntatie met corporatisme in zijn bespreking van 'co-management'. Terwijl confessionelen op normatieve gronden besluiten tot corporatisme, besluiten co-managers, en dat zijn in de technische rationaliteit teleurgestelde bestuurskundigen, op grond van praktische overwegingen tot corporatisme. Zo geeft de bestuurswetenschapper Hans de Bruijn (inderdaad) aan dat wanneer procesmanagement bij infrastructurele projecten de invulling krijgt van marktwerking met een door de overheid uitgeschreven competitie, de van procesmanagement veronderstelde voordelen uitblijven: verrijking in de planvorming treedt niet op. Hij stelt dat de private en publieke partijen niet zo op afstand van elkaar moeten blijven staan (De Bruijn 2000, 27-29).

Een belangrijk aspect van project- en procesmanagement is het bijeenbrengen en vrucht laten dragen van de samenwerking tussen individuen en organisaties met uiteenlopende professionele achtergronden. Elke professie hanteert een specifiek referentiekader, dat is inherent aan de opgebouwde eigen kennis en ervaring, waarin mensen worden gesocialiseerd. Experts zijn toch nodig, al was het maar omdat zij met hun inbreng wellicht meer opties in beeld brengen dan dat beleidsambtenaren of politici zelf voor ogen hebben. Complexe vraagstukken vragen om een interdisciplinaire aanpak, waarbij de afzonderlijke referentiekaders met elkaar worden verknoopt en niet op elkaar botsen of wat langs elkaar schuren. 'Het landschap moge dan wel een voorwerp van multidisciplinaire bemoeienis zijn maar het is ook een toneel waarop een overdracht van ideeën, laat staan een interdisciplinaire samenwerking op basis van uitwisseling van gedachten en inzichten, maar moeizaam tot stand komt.' (De Jong 1999, 5). Allicht tonen de laatmoderne vervlechting en complexiteit zich ook in het werken aan gebouwen, steden en landschappen.

In de laatmoderne samenleving is de natiestaat niet meer de meest in het oog springende opdrachtgever van bouwwerken. En de vorstelijke grandeur beleeft geen tweede leven in het bouwkundig opdrachtgeverschap. Verschillende publieke en private partijen zullen de opdrachtgevers zijn, afzonderlijk en dan in afwisseling maar ook in een onderling verband van publiek-private samenwerking. De voorbereiding en organisatie van het bouwen heeft tegenwoordig behalve met publiek-private samenwerking ook te maken met het bredere publiek en dan wordt niet de vakgemeenschap bedoeld. Anders dan veel planologen en stedenbouwkundigen, voelen veel architecten geen grote liefde voor inspraak en interactieve beleidsvorming. De bedenkingen van leken zouden immers afbraak kunnen doen aan de individuele expressie van de architect als kunstenaar. De vervlechting en complexiteit van de laatmoderne samenleving maken het echter waarschijnlijk dat in toenemende mate interactieve beleidsvorming wordt gehanteerd. De opvattingen van alle belanghebbenden en vooral die van eindgebruikers geven dan richting aan het ruimtelijk ontwerp. De discipline van de planologen erkent in het concept van communicatieve planning al sinds jaren het belang van interactieve beleidsvorming. In aansluiting op de opmerkingen over de organisatie van het bouwen, wordt hier een tweetal centrale noties meegegeven die architecten en hun opdrachtgevers best in acht nemen. Die opmerkingen, over transparante constructie en over intieme beleving, zijn in een eerdere versie gepubliceerd door het NIROV (Oosten 2000b).

Transparantie van fysieke structuren, die het sociale leven daarbinnen blootgeeft, is te vinden in de architectuur van de modernen. Gabriele Fahr-Becker (1997, 21) merkt op: 'Tegen het eind van de eeuw was men bezorgd dat de bouwkunst met steeds lichtere constructies op een mooie dag plotseling in het niets zou oplossen.' Een enkel voorbeeld is het Chrystal House van de Amerikaan Fred Keck uit 1934 (Postel 1988). De modernen hebben woningen ontworpen waarvan de constructie zo min mogelijk het contact tussen bewoners en omgeving belet dankzij groot glasoppervlak en de lichte constructie zelf. Deze transparantie, een Verlichting in eigenlijke zin, is niet alleen zichtbaar in de fysieke structuren. De twintigste eeuw kende een binnenste-buiten-keren van instituties waarbij ook de sociale structuren transparant werden. Autoritaire en paternalistische

sturingswijzen zijn doodgelopen op een brede emancipatie. De waarden die aan het transparantiestreven ten grondslag liggen zijn leesbaarheid en openbaarheid. De beoogde uitkomsten van het streven zijn al genoemd: waar de modernen met hun architectuur belevingskwaliteit voor ogen stond, richten de maatschappelijke hervormers zich op democratische legitimiteit.

De paradox van de moderniteit doet zich ten volle gelden: naast transparantie staat in de leefomgeving intimiteit centraal. Recent is te zien dat de trends van cocooning en van Japanse tuinen een onthaaste, reflectieve of contemplatieve ervaring van de ruimte bieden. Wanneer een langere duur wordt beschouwd, onderscheiden sociologen ontwikkelingen als civilisering, intimisering van het gezinsleven, de vestiging van onderhandelingshuishoudens of zelfs een algehele feminisering van de samenleving. Wat maakt nu dat transparantie en intimiteit wel een spanningsveld maar geen tegenstelling vormen?

De laatmoderne paradox van de twee centrale begrippen ‘transparante constructie’, zowel fysiek als sociaal, en ‘intieme beleving’, bestaat in een dynamisch evenwicht dankzij de tussenkomst van een oriëntatie op het cultureel erfgoed of de historische dimensie. In de historische dimensie komen de twee begrippen samen. Geconserveerde oude binnensteden, landgoederen en archeologische verwijzingen in het landschap gelden voor de samenleving als uiterst leesbaar dankzij de accumulatie van langdurige betekenistoekenning. Iets als het Gravensteen in Gent en Leiden of de Ridderzaal in Den Haag heeft enorme symbolische waarde; het zijn steengebleven sprookjes. Een kasteel, vesting, marktplein of souk kent een erg inzichtelijke functionaliteit die belangrijk bijdraagt aan de openbaarheid van die ruimte. De leesbaarheid en openbaarheid in de historische dimensie verschaffen deze transparantie. Tegelijkertijd herbergt de uit de historie overgeleverde ruimte een sterke identiteit en draagt deze een gemeenschap. Identiteit en gemeenschap beschermen tegen de anonimisering en fragmentarisering van de hoogtechnologische, laatindustriële productie- en organisatievormen. De historische ruimte kent dus ook intimiteit.

In de laatmoderne leefomgeving krijgt het ruimtegebruik praktische vorm. Hoe worden intensief en meervoudig ruimtegebruik gerealiseerd in vastgoed met een hoge belevingskwaliteit? Robbert en Rudolf Das (1992; 1999) bepleiten in hun twee boeken vol fascinerende beelden hartstochtelijk voor een wijze van hoogbouw die aangenaam en verstandig samenleven mogelijk maakt: de heuvelbouw. Over een kern met faciliteiten als kinderopvang, winkels en garage zijn appartementen te plaatsen, waarbij de buitenzijde van de heuvel door grote terrassen als traptreden in de heuvel, gekenmerkt wordt. Tot innovatieve hoogbouw worden daadwerkelijk aanzetten gedaan. Philip Jodidio (1997) wijst op de architect Hiroshi Hara die het Umeda Sky Building in Osaka ontwierp, maar die met loopbruggen en dergelijke veel verder wil gaan. Superhoogbouw, daktuinen, loopbruggen, helicopterplatforms en zeppelins kunnen een leefbare wereld vormen met een doelmatig ruimtegebruik. Overkluizing van infrastructuur is een stap in die richting. Stadsuitleg in compacte maar platte VINEX-locaties vormt een geheel andere koers.

6 Slot

In deze uiteenzetting is een drietal fasen besproken vanuit een vraag naar de betekenis van politiek en bestuur voor de architectuur en stedenbouw. De eerste onderscheiden fase omvat in cultuurhistorisch opzicht de Middeleeuwen, Renaissance, humanisme, Barok en de Verlichting. Het Westen kende toen tal van feodale samenlevingen, in geografisch opzicht meestal klein van schaal. Het politiek regime van die fase wordt aangeduid als ancien régime, een benaming die uitgaat van de Franse Revolutie. De architectuur en stedenbouw staan in de eerste fase in het teken van vorstelijke en kerkelijke grandeur. Naast dat er natuurlijk in woningen, wegen en militaire sterkten werd voorzien, werd in die tijd de aandacht gericht op kastelen, paleizen en andere aspecten van ruimtelijke inrichting ter benadrukking en versteviging van de positie van paus, keizer of koning en in hun navolging ook de posities van lagere prelaten en edelen.

De Franse Revolutie markeert de overgang naar de tweede fase, waarin de Romantiek en de Industriële Revolutie te onderscheiden zijn. De representatieve of liberale democratie was het politiek regime van de burgerlijke samenlevingen van deze fase. In hun opdrachtgeverschap van bouwwerken hebben burgers zich laten leiden door hun opvattingen van moraal en door het technisch kunnen en de welvaart waarmee zij hun positie hebben opgebouwd. Burgerlijke degelijkheid tekent dus het bouwkundig opdrachtgeverschap van deze tijd, bijvoorbeeld bij woonwijken voor de bourgeoisie, bij waterstaatswerken en bij scholen en musea. De representatieve democratie heeft vormgekreken in verscheidene natiestaten. Architectuur en stedenbouw staan door de natievorming ook in het teken van de nationale grandeur, waarbij vaak de stijl van het classicisme gebruikt werd.

Een scherpe overgang van de tweede naar de derde fase is niet aan te geven. De ontwikkelingen die hier van belang zijn, zijn met name de welvaartsgroei die zich over een toenemend deel van de bevolking uitstrekt, de toename van het educatieniveau, verdere emancipatie en individualisering en het postmodernisme/modernisme-debat halverwege de jaren tachtig van de twintigste eeuw. De derde fase omvat de laatmoderne samenleving. Governance als sturing in netwerken is het politiek regime dat past bij die samenleving. Dat begrip gaat uit van toegenomen interdependentie van actoren, vervlechting van beleidsterreinen en van een algehele complexiteit van maatschappelijke processen. Het begrip governance omvat dat de representatieve democratie wordt aangevuld met participatief-democratische elementen, het omvat procesmanagement en publiek-private samenwerking. Organisaties en individuen willen zich uitdrukken in de samenleving en zij zijn, als delen van een maatschappelijk kluwen of van netwerken, over en weer afhankelijk van elkaar. Architectuur en stedenbouw staan in deze fase in het teken van transparante constructie, fysiek en sociaal, en van intieme beleving. In de ruimtelijke kwaliteit worden leesbaarheid, openbaarheid, intimiteit, identiteit en gemeenschap gezocht. In het cultureel erfgoed of de historische dimensie komen de twee paden van transparantie en intimiteit samen. De toekomst van het bouwen blijft dan ook op het verleden betrokken.

Samenvattend schema

<i>Historische periodisering</i>	<i>Sociaal-economisch en cultureel karakter van de samenleving</i>	<i>Politiek regime</i>	<i>Leidraad voor bouwkundig opdrachtgeverschap</i>
± 500-1800	Feodale samenleving	Ancien régime: overheersing door adel en geestelijkheid of absoluut koningschap	Vorstelijke of kerkelijke grandeur
± 1800-1990	Burgerlijke samenleving	Representatieve of liberale democratie	Burgerlijke degelijkheid of nationale grandeur
Vanaf ± 1990	Laatmoderne samenleving	Governance als sturing in netwerken: participatieve democratie, procesmanagement en PPS	Transparante constructie en intieme beleving

Literatuur

- Arndt, K. (1978). 'Architektur und Politik', in: K. Arndt, G.F. Koch, L.O. Larsson, A. Speer, *Albert Speer, Architektur, Arbeiten 1933-1942*. Frankfurt am Main: Propyläen, pagina's 113-135.
- Beekman, P. (1993). *Stedebouwkunde en stadsbestuur*. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.
- Bekkers, V.J.J.M. (augustus 2001). 'De mythen van de elektronische overheid. Over retoriek en realiteit', *Bestuurswetenschappen*, jrg. 55, nr. 4, pagina's 277-295.
- Boelens, L. (red.) (2000). *Nederland netwerkenland, Een inventarisatie van de nieuwe condities van planologie en stedebouw*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Boomkens, R. (1998). *Een drempelwereld, Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Boxtel, R. van (2001). 'Leven in de informatiemaatschappij', in: J. Veldhuizen (red.), *D66: een blijvend appèl, 35 jaar werken aan vernieuwing*. Den Haag: D66, pagina's 54-57.
- Brooke, S. e.a. (1995). *Views of Rome*. New York: Rizzoli.
- Bruijn, H. de (2000). *Processen van verandering*. Utrecht: Lemma.
- Bullinga, M. (september 1999). *Een Ministerie van Ruimte & Tijd, Naar een duurzame netwerksamenleving*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

- Castells, M. (1998). *The Information Age, Economy, Society and Culture, Volume I The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1997). *The Information Age, Economy, Society and Culture, Volume II The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Colenbrander, B. (1999). *De verstrooide stad*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Das, R., R. Das (1999). *Toekomstbeelden, Een nieuwe gouden eeuw voor de Lage Landen*. Baarn: Tirion.
- Das, R., R. Das (1992). *Wegen naar de toekomst*. Baarn: Tirion.
- Dubbink, W. (1999). *Duurzaamheid als patstelling, Over de onvriendelijke betrekkingen tussen openbaar bestuur, markt en civil society*. Delft: Eburon.
- Edelenbos, J. (2000). *Proces in Vorm, Procesbegeleiding van interactieve beleidsvorming over lokale ruimtelijke projecten*. Utrecht: Lemma.
- Ercoli, O., R. Belford, R. Mitchell (2000). *Rome*. Houten: Van Reemst Uitgeverij.
- Fahr-Becker, G. (1997). *Jugendstil*, Keulen: Könemann.
- Fest, J. (2000). *Speer, Een biografie*. Antwerpen: Manteau / Amsterdam: De Bezige Bij.
- Gunsteren, H. van, E. van Ruyven (1995) (red.). *Bestuur in De Ongekende Samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- Hager, H., S. Scott Munshower (red.) (1984). *Projects and Monuments in the Period of The Roman Baroque*. Zonder plaats: The Pennsylvania State University.
- Heuvelhof, E. ten, K. Koolstra, H. Stout (red.) (2001). *Capaciteitsmanagement, Beslissen over capaciteit van infrastructuren*. Utrecht: Lemma.
- Hrbán, B., J. Vasicák (2001). 'Prenatale metropool', *Archis*, nr. 3, pagina's 77-82.
- Jodidio, P. (1997). *Nieuwe vormen in de architectuur, De jaren '90*. Keulen: Taschen.
- Johns, C.M.S. (1993). *Papal Art and Cultural Politics, Rome in the Age of Clement XI*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jong, E.A. de (1999). "'Schuldig Landschap' (naar Armando), Een visie op het landelijk gebied vanuit de architectuur- en landschapsgeschiedenis, Een essey voor de VROM-Raad', in: VROM-raad, *De schoonheid van het platteland, Vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap, Achtergrondstudie 006*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Jordan, D.P. (1995). *Transforming Paris, The Life and Labors of Baron Haussmann*. New York e.a.: The Free Press.
- Karn, G.P. (2000). 'Italiaanse architectuur ten tijde van het Classicisme en de Romantiek', in: R. Toman (red.), *Classicisme en Romantiek, Architectuur Beeldhouwkunst Schilderkunst Tekenkunst 1750-1848*. Keulen: Könemann, pagina's 104-123.
- Klijn, E.H. (1996). *Regels en sturing in netwerken, De invloed van netwerkregels op de herstructurering van naoorlogse wijken*. Delft: Eburon.

Klijn, E.H., J.F.M. Koppenjan (juni 2000). 'Public management and policy networks, Foundations of a network approach to governance', *Public management, An international journal of research and theory*, jrg. 2, nr. 2, pagina's 135-158.

Koch, G.F. (1978). 'Speer Schinkel und der preußische Stil', in: K. Arndt, G.F. Koch, L.O. Larsson, A. Speer, *Albert Speer, Architektur, Arbeiten 1933-1942*. Frankfurt am Main: Propyläen, pagina's 136-150.

Neutelings, W.J. (2000). 'Het gebrek aan de steenweg', *Archis*, nr. 3, pagina's 79-80.

Newman, P., A. Thornley (1996). *Urban Planning In Europe, International competition, national systems and planning projects*. Londen / New York: Routledge.

Oosten, W., (2002). *Politieke theorie ingeleid*. Utrecht: Lemma.

Oosten, W. (2000a). 'Railway stations and a geography of networks', in: P.H.L. Bovy (red.), *Transport, Infrastructure and Logistics, Proceedings TRAIL 6th Annual Congress, Part 2*. Delft: TRAIL.

Oosten, W. (februari 2001). 'Terra regit of e-government?, Over ruimte, identiteit en bestuur', *Idee, Tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van D66*, jrg. 22, nr. 1, pagina's 4-8.

Oosten, W. (2000b). 'Zinvol ruimtegebruik', in: *Discussiedagen Bouwen en Wonen, Wonen in welvaart*. Den Haag: NIROV, pagina's 147-152.

Partridge, L. (1996). *The Renaissance in Rome 1400-1600*. Londen: Calmann & King.

Peters Bowron, E., J.J. Rishel (red.) (2000). *Art in Rome in the Eighteenth Century*.

Londen: Merrell / Philadelphia: Philadelphia Museum of Art.

Postel, D.J. (1988). 'The Poetics of comfort, Het verscholen meesterschap van George Fred en William Keck', *Archis*, nr. 12, pagina's 18-32.

Praag, M.M. van (1951). 'Een groot bestuurder Geoge Eugene Haussman', in: M.M. van Praag, *Parijs negentiende eeuw*. Lochem: De Tijdstroom, pagina's 21-49.

Projectgroep Publiek-Private Samenwerking (1998). *Meer Waarde door Samen Werken, Eindrapportage*. Den Haag: Ministerie van Financiën.

Rasp, H.-P. (augustus 1988). 'De fictie van de "Hauptstadt der Bewegung", Stedebouw in München tijdens het Derde Rijk', *Archis*, nr. 8, pagina's 27-33.

Sennett, R. (1992). *The Fall of Public Man*. New York / Londen: Norton.

Sereny, G. (1995). *Albert Speer: His battle with truth*. New York: Alfred A. Knopf.

Speer, A. (1978). 'Vorwort', in: K. Arndt, G.F. Koch, L.O. Larsson, A. Speer, *Albert Speer, Architektur, Arbeiten 1933-1942*. Frankfurt am Main: Propyläen, pagina's 7-8.

Teisman, G.R. (2001a). *Ruimte mobiliseren voor coöpetitief besturen, Over management in Netwerksamenlevingen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

G.R. Teisman, E.H. Klijn, W.J. Oosten (2001b). 'Het fenomeen procesmanagement nader verkend', in: G.R. Teisman (red.). *Besluitvorming en Ruimtelijk Procesmanagement, Studie naar eigenschappen van ruimtelijke besluitvorming die realisatie van meervoudig ruimtegebruik remmen of bevorderen*. Delft: Eburon.

Vat, D. van der (1997). *The Good Nazi, The Life and Lies of Albert Speer*. Londen: Weidenfeld & Nicolson.

Wagenaar, M. (2001). *Stedebouw en burgerlijke vrijheid, De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*. Bussum: Uitgeverij THOTH.

Wagenaar, M.F. (1999). 'Pleinen, parken en boulevards, Vorm en vulling van het publieke domein', in: H.C. van der Wouden (red.), *De stad op straat, De openbare ruimte in perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, pagina's 39-61.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1994). *Besluiten over grote projecten*. Den Haag: Sdu Uitgeverij.

Biografie

Wouter-Jan Oosten volgde een juridisch-politiekwetenschappelijke opleiding aan de Universiteit Leiden, aangevuld met geschiedkundige en sociaal-psychologische vakken. In 2000-2001 studeerde hij wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkt sinds 1999 bij het Centrum voor Publiek Management van de Erasmus Universiteit Rotterdam en bij de Afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling van TNO Inro. Zijn werkzaamheden in onderzoek, onderwijs en advisering concentreren zich op ruimtelijke investeringen, regionaal bestuur, interactieve beleidsvorming, publiek-private samenwerking en politieke filosofie. Bovendien is hij secretaris van de Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling en redactiemedewerker van *Idee, Tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van D66*.

oosten@fsw.eur.nl